

De stedelijke periode van Nieuwstadt

drs. G. Venner

„Het voormalige stadje (thans dorp) Nieuwstadt in den mond des volks meestal de Nieuw stad genoemd, heette in vroeger eeuwen Helsena, Helsene of Elsene. Uit die omstandigheid moet men afleiden, dat de plaats, het dorp of 't stadje Helsene, van welks lotgevallen niets bekend is, in een oorlog of wellicht door brand is vernield geworden en op de puinhopen eene nieuwe stad gebouwd, aan welke eenvoudigweg de naam van Nieuwstad, nova villa, werd gegeven. Afgaande op het randschrift van 't oude zegel, dat reeds in de 14de eeuw in gebruik was en waarschijnlijk van 1312 dagteekent, zou men zelfs kunnen beweren, dat Nieuwstadt niet **op** maar **bij** 't oude Helsene of Elsene is verzezen”.¹

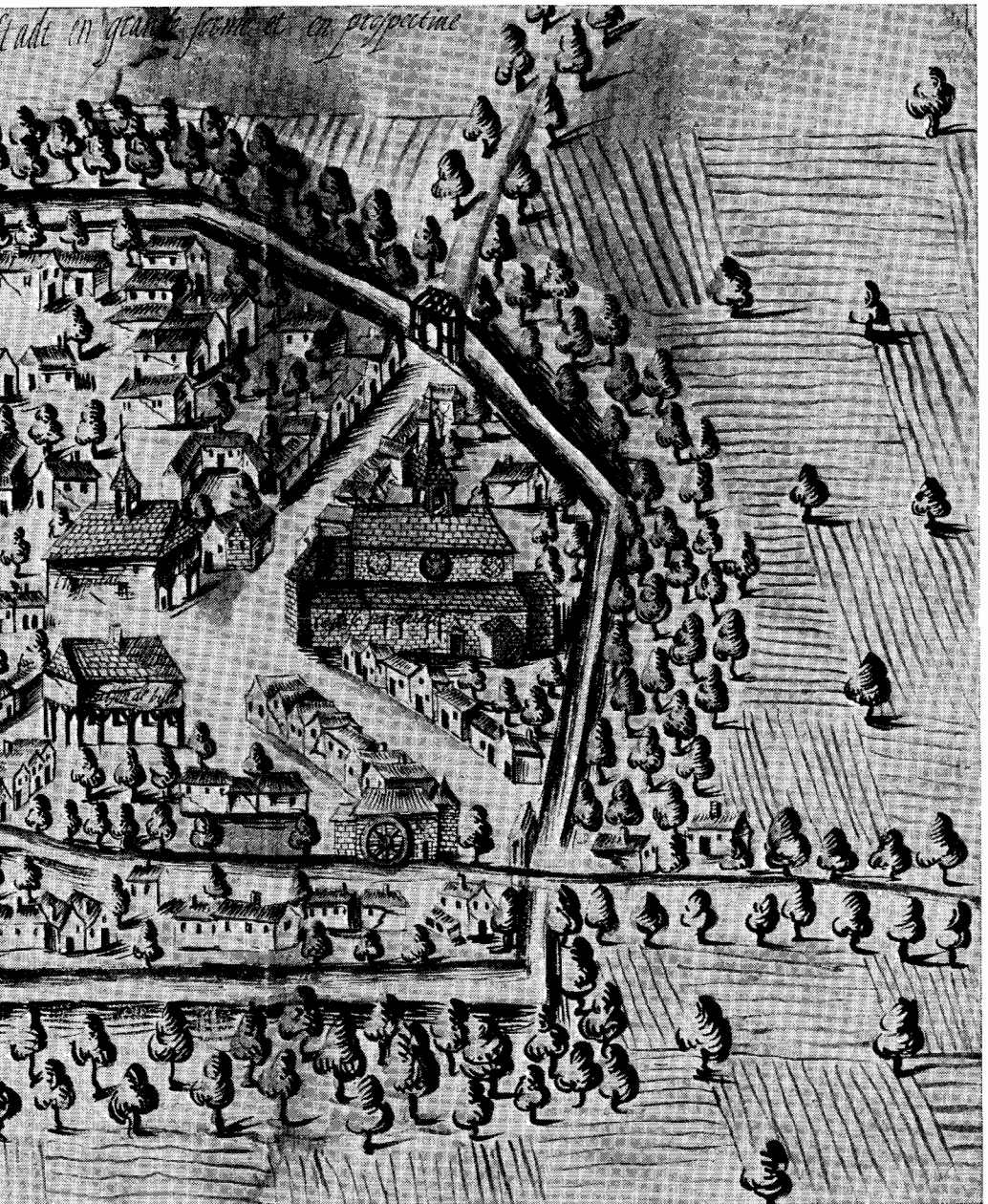
Met deze regels begint een artikeltje over Nieuwstadt, dat in 1881 gepubliceerd werd, waarin een aantal veronderstellingen werd gemaakt over het oudste verleden van onze plaats. Er kwamen problemen naar voren, zoals de ligging van Elsene en de interpretatie van het randschrift van het zegel, waarvoor men geen afdoende oplossing had. Wanneer men nu, bijna honderd jaar later, de literatuur over Nieuwstadt naleest, dan blijkt, dat men nauwelijks verder gekomen is. Voor een gedeelte is dat te wijten aan het ontbreken van een behoorlijk archief van Nieuwstadt, voor een groter gedeelte aan de onbekendheid met archieven elders. Deze laatste archieven, zoals het hertogelijk archief in het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem, leveren nog wel materiaal op, dat het mogelijk maakt om iets te reconstrueren van de opkomst en verval van deze plaats. Bij gelegenheid van de uitgave van dit boekje hebben wij ons aan zo'n reconstructie gewaagd.

Wanneer men zich met de geschiedenis van een stad bezighoudt, dan moet men zich eerst rekenschap geven over de vraag, wat een stad eigenlijk is? Nu is het geven van een definitie van een stad niet eenvoudig, omdat voor het vaststellen, of een plaats stad is, verschillende criteria worden aangevoerd. De reden hiervoor is, dat een stad door samenspel van factoren van economische, geografische en juridische aard is ontstaan. Van een stad is sprake, wanneer niet aan één, maar aan meerdere criteria wordt voldaan. Bovendien vindt de stadswording niet op een gegeven moment plaats, maar is veeleer een ontwikkeling, die zich over tientallen jaren kan uitstrekken. In deze ontwikkeling kunnen dan het ommuren van een plaats en het verlenen van stadsrechten wel als mijlpalen worden beschouwd.² Daar, zoals gezegd, het bronnenmateriaal over Nieuwstadt schaars is, heeft het nut om eerst aan de hand van de verschillende criteria na te gaan, of Nieuwstadt wel een stad is geweest. Daarna kunnen wij misschien enige conclusies trekken over de stadsontwikkeling.

De stad in juridische zin

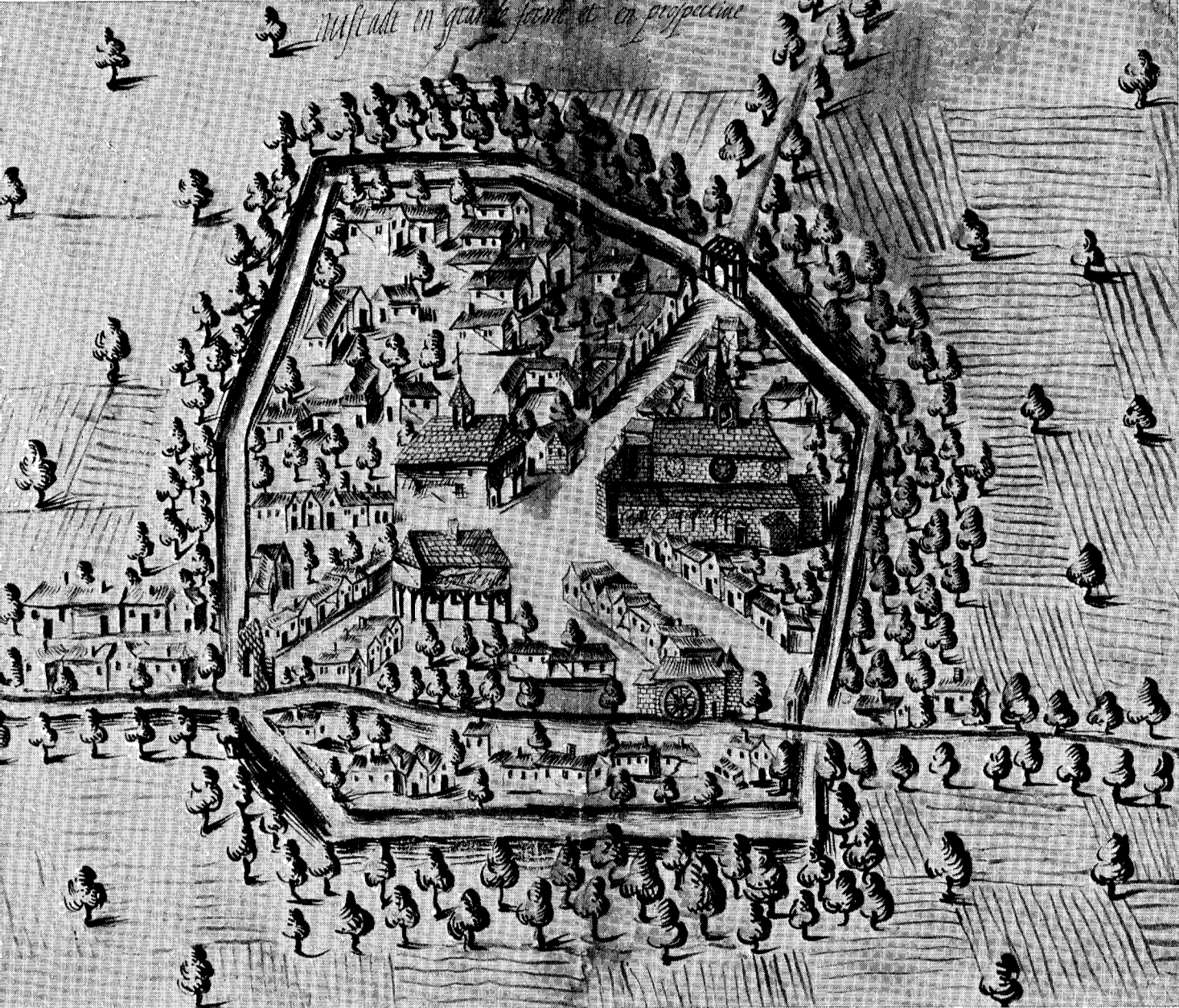
Van juridische kant bekeken is er sprake van een stad, als een plaats eigen stadsrecht had. De stad vormde een eigen rechtskring met apart recht, eigen wetgeving, rechtspraak en bestuur. Deze stedelijke organisatie en het stadsrecht weken af van het omringende platteland.³ De speciale status ontstond geleidelijk van zelf door de ontwikkeling van handel en nijverheid en werd bevestigd door privileges van de landsheer. Een landsheer kon daarnaast ook een politiek bedrijven om steden te stichten, doordat aan dorpen allerlei privileges werden verleend in de hoop, dat handel en nijverheid daardoor tot bloei zouden komen. Voor het ontstaan van Nieuwstadt als stad in juridische zin werd door alle schrijvers een akte van 11 november 1312 belangrijk

geacht. In deze oorkonde gaf Reinald, graaf van Gelder, na tevoren de oude rechten te hebben ingetrokken onder andere aan deze stad en haar burgers dezelfde vrijheid, die de burgers hadden, die buiten de muren van Insula Dei woonden. Ook in de meer algemene rechts-historische literatuur is deze akte bekend. Men veronderstelde, dat met Insula Dei, Godsweerd, Zutphen bedoeld was. Uit de akte voor Nieuwstadt werden conclusies getrokken voor de toestand in Zutphen in de dertiende eeuw.⁴ Kort geleden hebben wij ons afgevraagd, of die akte van 1312 ooit in Nieuwstadt aangekomen is en of deze wel gelding

heeft gehad.⁵ De akte van Nieuwstadt staat niet alleen. Enige weken later op 4 december 1312 werden aan Doesburg, Doetinchem, Elburg, Gendt, Harderwijk, Kriekenbeek, Lochem, Montfort en Wageningen soortgelijke nieuwe rechten verleend. Met al deze oorkonden is iets merkwaardigs aan de hand. Ze zijn weliswaar allemaal in origineel op perkament met het bruine zegel van de graaf bewaard gebleven, maar zij berusten in het rijksarchief te Arnhem!⁶ Ze zijn in dat archief, omdat ze vroeger in het hertogelijk archief berustten. Een inventaris

Vestade in grande forme et en perspective

van het hertogelijk archiefdepôt te Grave uit 1540 vermeldt reeds deze oorkonden met inbegrip van die van Nieuwstadt.⁷ Hoe komt het nu, dat al deze in 1312 uitgevaardigde oorkonden in 1540 in het hertogelijk archief waren? Er zijn twee mogelijkheden; ofwel de oorkonden zijn in 1312 uitgegaan maar later vóór 1540 weer ingetrokken ofwel de oorkonden hebben in 1312 de grafelijke kanselarij helemaal niet verlaten. Opmerkelijk is het, dat geen der tien bewaard gebleven oorkonden aantekeningen bevatten van een stedelijke registratuur, die erop kunnen wijzen, dat de akten in een stadsarchief berust hebben. Merkwaardig is verder, dat geen der tien stads- of gemeentearchieven een afschrift daterend vóór 1800 van de betreffende akte bevatten. Pas toen in de negentiende eeuw de teksten gedrukt werden, maakte men voor het eerst met hun inhoud kennis. De conclusie is, dat de oorkonden de grafelijke kanselarij waarschijnlijk nooit hebben verlaten. Zouden de oorkonden eerst zijn verleend en later weer ingetrokken, dan had die gebeurtenis wel stof doen opwaaien, maar in de Gelderse geschiedsbronnen vindt men niets over een intrekking van rechten voor 1540. Na de conclusie, dat de oorkonde van 1312 waarschijnlijk nooit in Nieuwstadt is aangekomen en dus ook geen gelding heeft gehad, moeten wij de akte in de ontwikkeling van Nieuwstadt tot stad in juridische zin buiten beschouwing laten.

Het gevolg is, dat wij nu helemaal geen oorkonde kennen, waarbij aan Nieuwstadt privileges werden verleend, evenmin is er een akte, waarbij aan deze plaats stadsrecht werd gegeven. Het is mogelijk, dat dit laatste charter verloren is gegaan, zoals dat het lot van veel stukken in Nieuwstadt is geweest. Het is eveneens goed mogelijk, dat er geen akte is geweest, waarbij stadsrecht werd verleend, zoals ook in Roermond, maar dat de plaats zich geleidelijk tot stad ontwikkelde heeft.⁸ Dat Nieuwstadt wel in het bezit van bepaalde rechten is geweest blijkt uit twee akten van 22 en 24 december 1377. Willem, oudste zoon van Gulik, hertog van Gelder, en zijn moeder Maria, hertogin van Gulik en Gelder, verklaarden toen respectievelijk, dat zij „onsen gemeynen burgeren onser stadt van der Nyerstadt” gezworen hadden hun „carten, privilegiën, hantvesten ind brieve” te handhaven, die zij van de hertogen Reinald, Eduard en Willem gekregen hadden.⁹ Wat de inhoud van deze privileges was, is niet bekend. Het bestaan van eigen stadsrecht blijkt ook uit een vonnis van de schepenbank van Roermond uit 1475. Er wordt vermeld, dat iemand eigenaar was geworden van een goed „nae der statrecht van der Nuwerstat” en dat de schepenen van Nieuwstadt een verklaring aflegden over een speciale regel van „haere statrecht”.¹⁰ Nieuwstadt was dus een geprivilegieerde gemeenschap met eigen stadsrecht. Het onderscheid ten opzichte van het platteland werd nog geaccentueerd door het feit, dat Nieuwstadt, evenals Echt, sedert de veertiende eeuw een aparte schout had als voorzitter van de schepenbank. De overige schepenbanken van het ambt Montfort moesten het doen met één landscholtis, die alle gerechten bij toerbeurt voorzat.

Vroeger werd aangenomen, dat een stad in juridische zin zich van het platteland onderscheidde, doordat de stad rechtspersoon bekleed met overheidsgezag was. Sedert enige decennia is men tot het inzicht gekomen, dat ook dorpen vroeger rechtspersonen waren. Het onderscheid moet nu vooral gezocht worden in de organisatie en het tijdstip van ontstaan. In de stad kwam men veel vroeger tot de gedachte, dat er boven de som van alle burgers nog een onafhankelijke eenheid was: de stad als rechtspersoon, die bezittingen en inkomsten kon verwerven, verplichtingen aangaan en verordeningen voor de inwoners vaststellen.¹¹ Nieuwstadt zien wij voor het eerst in februari 1290 naar buiten optreden, toen Nieuwstadt zich mede aansprakelijk stelde voor het nakomen van de door de graaf van Gelder aangegane verplichtingen tegenover de graaf van Vlaanderen. In deze akte staat Nieuwstadt tus-

sen plaatsen als Nijmegen, Roermond, Gelder, Venlo, Arnhem en Zutphen, waaruit blijkt, dat Nieuwstadt in 1290 al tot de steden gerekend werd.¹² Voortaan zien wij Nieuwstadt vermeld in vrijwel alle akten, waarin de steden van het Overkwartier van Gelder betrokken zijn. Op deze wijze deed Nieuwstadt mee aan de ontwikkeling van de Staten van het Overkwartier, waarin ridderschap en steden zitting hadden. Nieuwstadt verwierf aldus het recht om aan de vergaderingen van de Staten deel te nemen.¹³

Laten wij nu onze aandacht richten op de inkomsten en eigendommen van de stad, die tevens wijzen op het stedelijk karakter van de rechtspersoon. De stedelijke inkomsten werden voor een belangrijk gedeelte verkregen uit stedelijke belastingen. Deze belasting was normaal een verbruiksbelasting op allerlei levensmiddelen. De enige gegevens over deze bron van inkomsten vindt men pas in 1695 en 1698, toen door Nieuwstadt de bier- en brandewijnaccijns verpacht werden.¹⁴ In deze tijd, einde van de zeventiende eeuw, kreeg Nieuwstadt ook inkomsten uit de verpachting van de visserij in de grachten. Hieruit en uit het gegeven, dat de gemeente in 1700 de Haverter poort repareerde, zou men kunnen besluiten, dat de vestingwerken en grachten eigendom van de stad waren.¹⁵

De aanwezigheid van een gewandhuis is een duidelijke aanduiding voor het stedelijk karakter van een plaats. Het gewandhuis vervulde twee functies; op de eerste plaats was het een lakenhal, waar het ter plaatse vervaardigde laken opgeslagen en verhandeld werd. De handel vond op begane grond plaats. De bovenverdieping van het gebouw fungeerde als raadhuis, waar het stadsbestuur vergaderde.¹⁶ In de bronnen vindt men beide termen afwisselend gebruikt. Zo is er in 1479 voor het eerst sprake van het gewandhuis te Nieuwstadt. In 1561 wordt in een akte het „raedthuuse” genoemd, terwijl in 1582 en 1621 de term gewandhuis weer opduikt. Pas in 1666 wordt er voorzover bekend voor het eerst gesproken over een „stathuess”.¹⁷ Een tekening van het raadhuis vindt men in de in 1623 ontstane atlas van de domeingodeuren van de hertog van Gelder in het ambt Montfort. Het gebouw had veel weg van een paalwoning. Op begane grond was het gebouw naar alle kanten open. Op de eerste verdieping was de vergaderruimte van de magistraat.¹⁸

Het laatste kenmerk van rechtspersoonlijkheid, dat wij noemen maar eigenlijk het belangrijkste is, is het bezit van het stadszegel. Zegels werden immers alleen maar gebruikt door natuurlijke personen en rechtspersonen. In tegenstelling tot de overige kenmerken, waarvan niets bekend is vóór de vijftiende eeuw, vindt men het stadszegel al in veel vroegere tijden terug. Lang heeft men aangenomen, dat het zegel van Nieuwstadt uit de veertiende eeuw zou dateren, maar dit zegel hangt al aan de akte van 12 december 1277. Op het zegel zijn drie elzebomen, waarin zes vogels zitten, afgebeeld. De bomen staan in een wei met bloemen. Het randschrift vermeldt, dat het zegel van Nieuwstadt is. Tegen de achterzijde van het zegel is een kleiner zogenaamd contrazegel afgedrukt, dat een klimmende leeuw bevat. Het bezit van beide zegels in 1277 bewijst, dat de stedelijke ontwikkeling al in een vergevorderd stadium was. Van de andere plaatsen in de heerlijkheid Montfort had alleen Echt een zegel. Maar aangezien het randschrift van dit zegel luidt: „zegel van de schepenen van Echt”, is hieruit niet af te leiden, dat Echt een stadszegel had. De overige plaatsen hadden geen zegel en zouden er pas enige eeuwen later een krijgen. In 1277 nam Nieuwstadt in de heerlijkheid Montfort een voor-aanstaande plaats in.

Aan het einde van de bespreking van de juridische stedelijke kenmerken moeten wij even aandacht besteden aan de samenstelling van het stadsbestuur. In de akten, waarin vanaf 1343 de steden van het Overkwartier gezamenlijk genoemd worden, vinden wij voor de aanduiding van de stadsbesturen de algemene formule: burgemeesters, schepenen en raad. Aangezien akten van het stadsbestuur van Nieuwstadt, die

deze formule gebruiken, niet ouder zijn dan de zestiende eeuw, is enige voorzichtigheid geboden. De schepenen waren er al in 1277, de burgemeesters worden in 1382 voor het eerst genoemd, maar over de raden vinden wij geen gegevens ouder dan 1500. Over de benoeming van deze personen is slechts informatie uit de achttiende eeuw beschikbaar, welke niet noodzakelijk de toestand van eeuwen tevoren aangeeft. Onder dit voorbehoud kan het volgende gezegd worden: Het stadsbestuur bestond op de eerste plaats uit twee burgemeesters, de gerichtsburgemeester en de peiburgemeester, welke functies ieder jaar door een ander bekleed werden. Het ambt van gerichtsburgemeester werd beurtelings door de schepenen uitgeoefend. Zijn taak is niet in geschrift vastgelegd, maar het is aan te nemen, dat hij net zoals de ritzburgemeester te Roermond de vergaderingen van het stadsbestuur leidde.¹⁹ De peiburgemeester inde de stedelijke inkomsten en was belast met de zorg voor de wallen, poorten, beken en wegen. Hij werd door de schepenen gekozen maar bekleedde zelf het schepenambt niet. Beide burgemeesters namen namens Nieuwstadt deel aan de vergaderingen van de Staten.

Zegel van Nieuwstadt

De schepenen, zeven in totaal, die samen de schepenbank voor het Nieuwstadt gebied vormden, maakten ook deel uit van het stadsbestuur. Zij vulden hun college bij overlijden van een ambtsgeenoot niet zelf aan, maar maakten een voordracht van drie personen aan de drossaard van Montfort, als vertegenwoordiger van de landsheer. De drossaard wees uiteindelijk een nieuwe schepen aan. Over het aantal, de taak en de benoeming van de raden tenslotte, die het derde element van het stadsbestuur vormden, weten wij niets.²⁰ Alle personen moesten in Nieuwstadt wonen en hun ambten waren erefuncties.

De stad in economische zin

De speciale juridische status van Nieuwstadt, eigen recht en aparte organisatie, veronderstellen, dat de plaatselijke toestand en het dagelijkse leven er anders waren dan in de plattelandsgemeenten, zoals bijvoorbeeld een verscheidenheid aan beroepen gericht op de afzet van produkten buiten de stad. Toch hield een aantal inwoners van Nieuwstadt zich met landbouw bezig. Deze plaats lag immers in een gebied, waar graan verbouwd werd. In een gedichtje over Nieuwstadt, dat in 1639 gepubliceerd werd, is sprake van „mijn koorenrijck gebiedt”. Rond 1400 was er een molen van de hertog te Nieuwstadt, die voor honderd malder rogge en vier malder boekweit verpacht werd. Daarnaast ontving de hertog nog rogge- en havertienden, waarmee de graansoorten zijn aangegeven.²¹

Te Nieuwstadt werd in die tijd blijkens enkele losse gegevens ook bier gebrouwen. Voor de bereiding van bier gebruikte men graan en gruit, dat uit de bladeren van de gageelstruik gewonnen werd. Voor het brouwen was men een bepaalde belasting aan de landsheer verschul-

van Nieuwstadt

digd, die ook gruit heette. Dit recht vindt men voor het eerst in de rekening van de rentmeester van het ambt Montfort over het boekjaar 1397/1398 en is daarmee de oudste aanwijzing voor het brouwen in onze plaats.²² Deze nijverheid werd belangrijk ingeperkt, toen Roermond in 1492 het brouwmonopolie in het ambt Montfort kreeg. Te Echt en Nieuwstadt mocht nog bier gebrouwen worden, dat echter alleen in deze plaatsen getapt mocht worden.²³

Verreweg het belangrijkste in alle steden in onze streek was de lakennijverheid.²⁴ De schatting van het hertogdom Gelder van 1369 laat

zien, dat toen, waneer wij afgaan op de achternamen, te Nieuwstadt drie ververs, een doekscheerder en een volder woonden, allemaal ambachtslieden, die met het vervaardigen van laken te maken hebben. Het gewandhuis, waar het laken werd opgeslagen en ten verkoop aangeboden, wordt in 1479 genoemd. Ook een volmolen ontbrak te Nieuwstadt niet en treedt voor het eerst in de rekening van de rentmeester over 1399/1400 naar voren.²⁵ Het is opmerkelijk, dat het gewandhuis pas zo laat in 1479 vermeld wordt. Het hertogelijk archief in het Rijksarchief te Arnhem bevat een rekening van de inkomsten en uitgaven van het hele Overkwartier van het boekjaar 1343/ 1344. In de steden Roermond, Venlo, Gelder en Erkelenz vindt men dan een gewandhuis, maar niet te Nieuwstadt.²⁶ Men zou kunnen aannemen, dat op dat moment het gewandhuis in onze plaats al eigendom van de stad was en daarom niet in de rekening voorkomt. Maar deze veronderstelling is vrij gewaagd, wanneer men weet, dat in 1343 het gewandhuis van Roermond, de belangrijkste stad in het Overkwartier, nog tot het hertogelijk domein behoorde en pas in 1347 aan de stad verkocht werd. Wij neigen naar de mening, dat het gewandhuis te Nieuwstadt uit latere tijd dateert, wat ook een indicatie kan zijn voor het opkomen van de lakennijverheid.

De schattinglijst van 1369 laat zien, dat er in dat jaar in Nieuwstadt tenminste een bakker, een kramer, een smid, een timmerman, een kleermaker en twee bontwerkers woonden. Dit brengt ons op de vraag, of er in deze stad ook gilden waren? Over deze instellingen, waarin degenen, die hetzelfde of aanverwant ambacht uitoefenden, verenigd waren, zwijgen de bronnen geheel. Wanneer men eens naar Erkelenz, een ander klein stadje in het Overkwartier, kijkt, waarvan meer handels- en nijverheidsactiviteiten bekend zijn, dan blijkt, dat daar waarschijnlijk pas na 1538 gilden werden opgericht.²⁷ Nu was de zestiende eeuw de periode, waarin Nieuwstadt van stad tot dorp verviel, zodat men moet aannemen, dat toen hier geen gilden meer werden opgericht. De vraag, of er te Nieuwstadt gilden waren, zouden wij, zoals de zaken er nu voorstaan, negatief willen beantwoorden.

Aangaande handelsactiviteiten te Nieuwstadt beschikken wij maar over twee gegevens. Wanneer men er van uitgaat, dat lombarden en joden het geldwezen beheersten en dat zij overal optraden, waar handel van enige betekenis voorkwam, dan vindt men voor de handel te Nieuwstadt een gegeven in de mededeling, dat vóór 1346 hier een jood woonde.²⁸ Het tweede gegeven is nog vager. De burgemeesters en raden van Keulen verklaarden op 12 maart 1360, dat nu hertog Reinald van Gelder, zijn broer Eduard en de Gelderse steden met Keulen hun geschillen hadden bijgelegd, zij aan alle Geldersen veiligheid beloofden. Dit hield in, dat alle Geldersen nu vrijelijk naar Keulen en meer Rijnopwaarts konden gaan om handel te drijven. Een uitzondering werd gemaakt voor die van Roermond, Venlo en Nieuwstadt, totdat deze steden de vrede bezegeld zouden hebben.²⁹ Of er in concreto in Nieuwstadt handelaren waren, blijft een open vraag. Het is toch opvallend, dat er nooit sprake is van een markt of tol te Nieuwstadt. Misschien heeft de nabije ligging van andere stadjes, die ongeveer in dezelfde tijd ontstonden, zoals Sittard, Susteren en Gangelt, het aan Nieuwstadt belet om tot het economische centrum van de streek uit te groeien. Afsluitend kunnen wij echter zeggen, dat er te Nieuwstadt een verscheidenheid aan beroepen bestond, die mede aan de plaats haar stedelijk karakter gaf.

De stad in geografische zin

Een derde kenmerk, waardoor het onderscheid stad - platteland in veel gevallen geaccentueerd werd, was het bezit van vestingwerken. Dat Nieuwstadt al heel vroeg een vesting was, blijkt uit de benaming „Novum oppidum” in de akte van 1277. Oppidum is een middeleeuws

latijnse term, die in deze tijd voor een versterkte plaats gebruikt werd. Als vesting is Nieuwstadt nog het meest in de geschiedenis bekend, omdat deze plaats enige keren in Nederlandse literaire werken voorkomt. Dat is niet zo verwonderlijk. Nieuwstadt was het zuidelijkste verdedigingspunt van Gelre, dat vooral in oorlogen met Brabant geacht werd de eerste klap op te vangen. Nieuwstadt wordt bijvoorbeeld genoemd in de rijkroniek betreffende de slag van Woeringen, die rond 1292 door Jan van Heelu geschreven werd.³⁰ Bij een van de gebeurtenissen in 1286 tijdens het voorspel van deze beslissende slag schrijft de auteur, dat de tegenstanders van de hertog van Brabant zich elk in hun vesting terugtrokken en wel;

„Die vorste van Coelne, die bisscop
Hi vloet te Wassenberge op;
Die grave van Vlaendren te Namen
ende die van Luthsenborch quamen
weder in te Limborch, mat;
Die grave van Gelre ter Nuwer Stat
Alsoe sochte elc sine veste;”

Vrij bekend zijn ook de gebeurtenissen, die zich in 1398 rond deze plaats afspeelden. Brabant was weer eens in oorlog met Gelder en een Brabants en een Luiks leger trokken het Overkwartier binnen. De „Brabantsche yeesten” verhalen aldus:³¹

„Die Brabantsche hoep, seere vermogen,
es eenen anderen wech ghetogen,
al tot voer der Nuwer Stat,
die sterc ghenoech was ende besat
van goeden mannen, dat es claer,
van wapenen. Men seide, dat daer
die hertoghe van Gelre binnen was,
nochtan en dorsten si midts das
hen daerbinnen niet ontdragen.
Doen si die macht van Brabant sagen,
si en togen uut sonder cesseeren,
eer 't heer wel conde ghelogeren
ende staken selve met hueren handen
die stat aen ende lietense branden,
omdat haer viande daer gheenrehande
goet vinden en souden noch provande.
Doen die Brabantre dat vernamen,
in de stat si rechtvort quamen.”

De hertog van Gelder zou dus de tactiek der verschroeide aarde hebben toegepast. Na Nieuwstadt in brand gestoken te hebben blies hij de aftocht, waarop de Brabanders de stad innamen. Na deze gebeurtenis sloeg het Brabantse leger met de Luikenaren het beleg voor Roermond. De Luikenaren sloten echter een verdrag met de hertog van Gelder en vertrokken, waarna de Brabanders genoodzaakt waren het beleg te beëindigen. Toevallig zijn de rekeningen van de rentmeester en drost van Montfort over dit jaar bewaard gebleven. Volgens de posten werden er nauwelijks inkomsten geïnd, omdat de vijand geroofd en brand gesticht had. Uit Nieuwstadt kreeg men ook geen inkomsten, niet omdat de stad in brand gestoken was, maar omdat de inkomsten door de stad zelf geïnd werden. Wanneer Nieuwstadt al bezet is geweest door de Brabanders, dan kan de bezetting nooit van lange duur zijn geweest, aangezien de rekeningen geregeld tot aan het verdrag met de Luikenaren toe aangeven, dat krijgslieden van de hertog van Gelder tussen het kasteel van Montfort en Nieuwstadt op en neer reden.³² Het ontbreken van aanwijzingen over de brand in eigentijdse archiefstukken doet op zijn minst wel enige twijfel rijzen, omtrent de vraag,

of Nieuwstadt wel in brand is gestoken en door de Brabanders bezet is. Keren wij nu terug naar het beschrijvend karakter van dit artikel. Rond 1400 moet een aarden wal nog deel hebben uitgemaakt van de vesting. Dit kan men concluderen uit werkzaamheden in het najaar van 1398, toen de hertog bevolen had „die stat te mynren ind aff te graven”.³³ Volgens latere bronnen had de stad drie poorten te weten de Susterder poort, de Haverter poort en de Miller poort. Gaan wij door de poorten de stad binnen, dan constateren wij, dat volgens een legger der cijzen uit 1551 de stad verdeeld is in drie wijken geheten, het Susterder vierdel, het Haverder vierdel en het Miller vierdel.³⁴ Afgaande op de plaatselijke benamingen, die af en toe vermeld worden, omvatte elk „vierdel” een gedeelte van de markt, de straat die naar de betreffende poort leidde en gedeelten van aangrenzende straten. De grootste wijk was het Susterder vierdel, dat 92 hofsteden telde. Een hofstede is een klein perceel, waarop een huis is gebouwd of gebouwd kan worden. Het Miller vierdel bevatte 47 hofsteden en het Haverder vierdel slechts 40½. In het Miller vierdel vond men de grootste versnippering van percelen. Hier lagen zeer veel percelen, die slechts ½ of ⅓ hofstede vormden. In het Miller vierdel was naar waarschijnlijkheid een relatief grotere bevolkingsconcentratie dan in het Susterder vierdel, waar trouwens veel meer hofsteden in één hand verenigd waren. Maakt men een optelling, dan komt men tot ongeveer 180 hofsteden in 1551. Al deze cijfers hebben natuurlijk geen absolute waarde, aangezien lang niet vaststaat, dat elke hofstede bebouwd was. Bovendien waren er van de ene kant personen, die meerdere hofsteden bezaten, terwijl er van de andere kant zelfs percelen bestonden, die verdeeld waren tot ⅓ hofstede. De Gelderse rekening van 1294/1295 vermeldt inkomsten in de vorm van cijzen van zelfs 314 hofsteden te Nieuwstadt. Het verschil met de 180 hofsteden in 1551 kan veroorzaakt zijn door het verdwijnen van hofsteden door de slechte economische toestand, maar ook door het afkopen van de cijzen. De legger - dit is een register van de vaste jaarlijkse inkomsten in dit geval van cijzen - van 1551 vermeldt tenslotte een aantal oude plaatselijke benamingen te weten, „ain den Bongert, in die Heel, in die alde Stadt, in die Durenstrait, in den Wall, ain den Verckenswall, op die Bavelstrait, in die Helle”. Verder worden drie perceels- of huisnamen genoemd: „t Bavel” in het Susterder vierdel en „die Keyninge” en „die Munte” in het Haverder vierdel.

De ontwikkeling van dorp tot stad

In het voorafgaande hebben wij kunnen constateren, dat Nieuwstadt een plaats was met eigen recht en stadsbestuur, dat de rechtspersoonlijkheid zich uitte door het bezit van een raadhuis en een zegel, dat Nieuwstadt beroependifferentiatie kende en omgeven werd door vestingwerken. Kortom Nieuwstadt bezat een serie kenmerken, die duidelijk maken, dat deze plaats inderdaad een stad was. In 1277 was Nieuwstadt door een wal omgeven en had een zegel, wat er op wijst, dat de stadswording toen al in een vergevorderd stadium verkeerde. Wij kunnen niet concluderen, dat de stadswording al voltooid was, omdat wij niets weten over het verlenen van privileges. Is het mogelijk om nog iets te zeggen over de ontwikkeling van dorp tot stad vóór 1277 ondanks het gebrek aan schriftelijke gegevens? Wij menen van wel. De sleutel tot deze periode vormt het randschrift van het zegel van Nieuwstadt, welke luidt: „sigillum nove ville apud Helsene comitis Gelrensis” dat wil zeggen „zegel van Nieuwstadt te Helsene van de graaf van Gelder”. Wij zullen de onderdelen van deze zin een voor een bespreken.

„nove ville” is de tweede naamval van nova villa. Men heeft vaak niet goed geweten, hoe men dit zou vertalen. Normaal betekent villa in het middeleeuws latijn dorp, een letterlijke vertaling levert dus „nieuw dorp” op. De akte van 1277 spreekt echter van „novum oppidum”,

wat Nieuwstadt betekent. Er is dus een tegenstelling tussen de tekst van de akte en die van het zegel, zodat men niet goed wist, of men villa wel met dorp moest vertalen. Villa betekent inderdaad meestal dorp. Wanneer echter villa voorkomt ter onderscheiding van, maar naast oppidum in dezelfde akte, dan betekent villa weliswaar niet stad, maar geeft een ontwikkelingsfase aan tussen dorp en stad. Zelfs kan villa stad betekenen! Een voorbeeld vindt men dichtbij huis in dezelfde tijd. In een akte, die van het stadsbestuur van Roermond uitging in 1286, toen deze plaats al lang stad was, noemde deze zich: „maior, scabini ac tota communitas **ville**”. Bij de vertaling moet men dus rekening houden met de eventuele bijzondere toestand ter plaatse en met de mogelijkheid, dat een bepaald woord naar plaats en tijd een verschillende betekenis heeft.³⁵ Met deze kennis keren wij terug naar ons probleem. Nova villa hoeft niet persé dorp te betekenen - een dorp met een zegel in de dertiende eeuw is erg onwaarschijnlijk - maar kan heel goed stad of een fase tussen dorp en stad aangeven. De laatste twee mogelijkheden komen nog meer op de voorgrond, wanneer men weet, dat zelfs in de veertiende eeuw Nieuwstadt in latijnse teksten nog als „Novavilla” werd geschreven.³⁶ Om deze redenen lijkt het juist om nova villa met Nieuwstadt te vertalen, waardoor ook de tegenstelling tussen de tekst van de akte en het zegel verdwijnt.

„apud Helsene”. Ook hier liggen enige moeilijkheden. Doordat men volgens het klassieke latijn vertaalde, kreeg men: „bij Helsene”. Dit leidde tot de veronderstelling, dat er oorspronkelijk een dorp Elsene was, waarnaast een nieuwe agglomeratie, de stad, ontstond.³⁷ Er is echter ook een andere uitleg, waarvoor wij meer voelen. De akte van 12 december 1277 spreekt van Nieuwstadt, dat genoemd wordt Elsene. Deze formule met de dubbele naam vinden wij nog verschillende keren terug in akten, die uitgaan van het stadsbestuur. Deze formule hanteerde men nog in 1703, toen men zich noemde: „Wij burgemeesters, scheepenen ende raedt der stadt van der Elsen genaemt de Nieuwstadt”.³⁸ Bovendien betekent apud in het middeleeuws latijn meestal „te” en niet „bij”. Wij menen daarom, dat er in de dertiende eeuw niet twee nederzettingen waren, maar één, welke Elsene heette, met de klemtoon op de eerste lettergreep, en later Nieuwstadt. De laatste naam heeft de eerste behalve in de traditionele oorkondentaal geheel verdrongen.

„comitis Gelrensis” dat wil zeggen: „van de graaf van Gelder”. Op deze twee laatste woorden van het randschrift is tot nu toe geen aandacht gevallen. De verklaring van deze woorden is ook niet gemakkelijk, zolang men geen andere bronnen ter beschikking heeft. De rekening van de drost en rentmeester te Montfort over 1399/1400 vermeldt, dat de hertog van Gelder de volgende inkomsten uit Nieuwstadt kreeg: „item ter Nyerstat van cijnse 11 solidi 10 denarii 3 vierlinc ende van 708 boenre lands van ylken boenre 3 denarii valent 14 marcq solidi ende van 300 hoefsteden van ylken hoefstaet 6 denarii valent 12 marc 6 solidi”. Bovendien kreeg de hertog van elke boender een kapoen, dus in totaal 708 kapoenen, en van elke hofstede twee hoenders, dus in totaal 600 hoenders. Dit betalen van een grondrente in geld en natura van hofsteden en bouwland, wat in het ambt Montfort nergens in deze mate als in Nieuwstadt voorkwam, wijst er op, dat de hertog of zijn voorganger oorspronkelijk eigenaar van deze percelen was en dat hij deze later tegen een cijns aan de bewoners had uitgegeven.³⁹ Behalve deze grondrenten kreeg de landsheer nog honderd malder rogge en vier malder boekweit als pacht van de koren-molen, twee mark uit de opbrengst van de volmolen en de reeds genoemde cijns van 11 schellingen 10 deniers en 3 vierlinc. De rekeningen van vijftig jaren eerder vermelden ook nog de opbrengst van een verpachte weide, welke opbrengst later mogelijk onder de cijnsen werd gerekend.⁴⁰ De landsheer kreeg tenslotte jaarlijks ook nog 26 malder rogge en 26 malder haver als tiende. Nu is het bezit van tienden geen bewijs voor de grondeigendom, maar in dit geval is de

tiende het vermelden waard, al was het alleen maar, omdat deze opbrengst pas op grote afstand werd gevolgd door Roosteren, waar de tiendopbrengst 15 malder bedroeg!

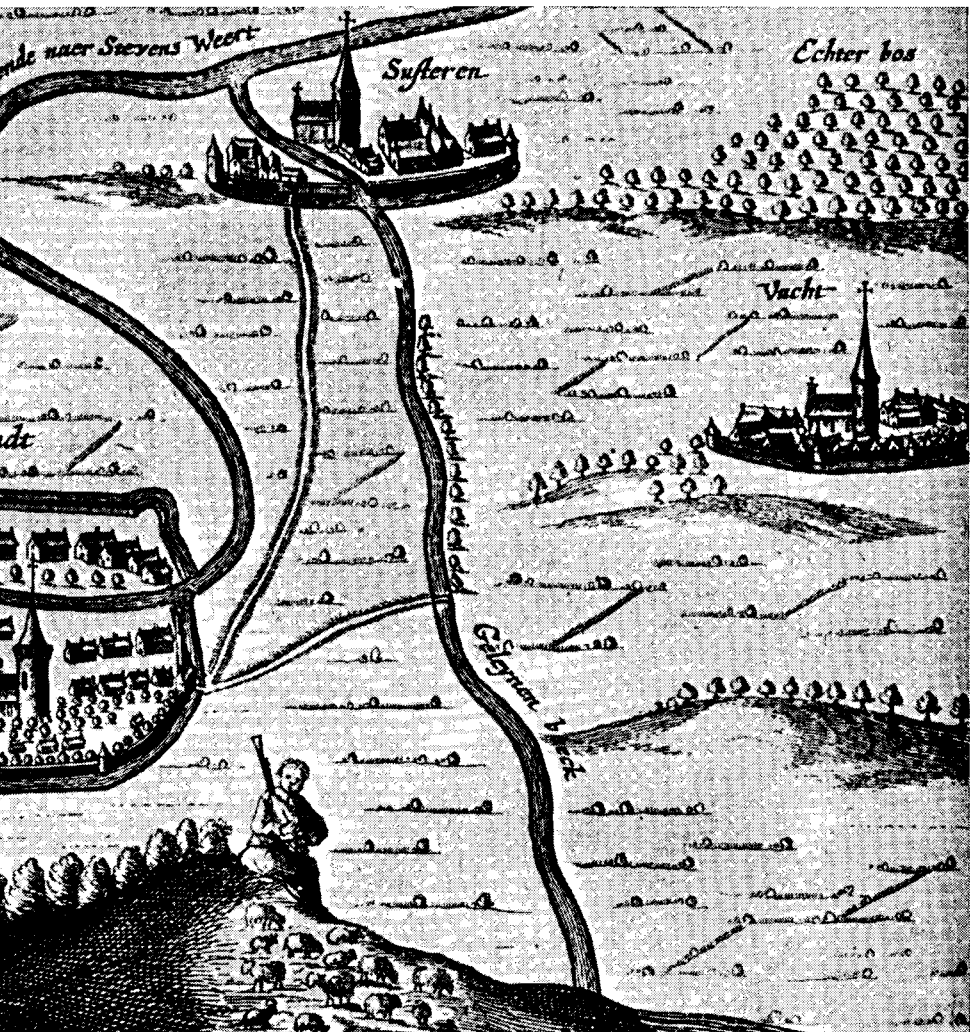
In de veertiende eeuw was de landsheer nog eigenaar van de koren-molen en een weide. Uit het karakter der opbrengst van de hofsteden en het bouwland blijkt, dat de heer in een vroegere periode eigenaar van de bodem is geweest, maar dat in de veertiende eeuw niet meer was. Deze conclusie, dat de heer tevens eigenaar van de bodem was, is belangrijk. De ontwikkeling van dorp tot stad kon nu mede door zijn invloed plaatsvinden, zonder dat de heer met andere grootgrondbezitters rekening hoefde te houden. Het verkavelen van bouwland tot kleine percelen, de hofsteden enkel bestemd voor bewoning, was geheel in handen van de heer.⁴¹ Dit verkavelen, een verschijnsel, dat het wordingsproces van een stad begeleidt, moet al vóór 1294 zijn gebeurd, omdat in dat jaar te Nieuwstadt 314 „area” = hofsteden worden genoemd. De omschrijving in de akte van Hendrik van Gelder van 1277 van „onze Nieuwstadt” en het randschrift van het zegel „van de graaf van Gelder” moeten dus zeer letterlijk opgevat worden.

Hiermee stoten wij weer direct op een nieuwe moeilijkheid. De oudste akte, waaraan het zegel van Nieuwstadt hangt, is de akte van 12 december 1277, waarin de schepenen aan Reinald, graaf van Gelder, de eed van trouw als heer en ware erfgenaam aflegden. Op het moment, dat zij de akte bekrachtigden met hun zegel, vermeldde het zegel al, dat Nieuwstadt van de graaf van Gelder was, terwijl zij toch tot 12 december Hendrik van Gelder als heer hadden. Hoe is dit te verklaren? Hebben de schepenen van Nieuwstadt tussen 3 augustus, het tijdstip van de schenking door Hendrik aan Reinald, en 12 december snel hun zegel laten vervaardigen, dat aan de nieuwe toestand was aangepast? Het is mogelijk, maar meer waarschijnlijk lijkt ons de mogelijkheid, dat het zegel ouder dan 1277 is en verwijst naar een voorafgaande periode, waarin deze plaats inderdaad van de graaf van Gelder was.

Het randschrift „van de graaf van Gelder” geeft dan aan, dat Nieuwstadt, zoals bijna alle plaatsen van de heerlijkheid Montfort, Gelders bezit was, voordat Hendrik van Gelder zijn heerlijkheid ten zuiden van de Roer verwierf. In het vorig artikel noteerden wij de mogelijkheid, dat dit rond 1258-1259 gebeurde. Nieuwstadt was in dat geval al vóór 1258 Gelders bezit en bezat toen al het zegel, zodat ook de stadswording rond 1250 al gaande was. Wanneer werd Nieuwstadt dan Gelders? Zoals gezegd zijn er geen schriftelijke bronnen aangaande Nieuwstadt vóór 1277, zodat daarover geen zekerheid te verkrijgen is. In 1204 echter droeg Otto, graaf van Gelder al zijn eigen goed tussen Roermond en Maastricht in leen op aan de bisschop van Luik te weten Roermond, Dieteren, Geleen en Wehr.⁴² Nieuwstadt wordt niet genoemd, zodat deze plaats waarschijnlijk nog niet Gelders was en pas in de eerste helft van de dertiende eeuw werd verworven.

Nu de grond eigendom van de graaf was, kan nog de vraag gesteld worden, of er nog sporen te vinden zijn van een hofsysteem. Een systeem, waarin de vroenhof het centrum van het plaatselijk economische leven vormt, waar de horige boeren hun cijzen betalen en herendiensten verrichten, waar ook het hof - of laatgerecht zitting houdt. In de rekeningen van de veertiende eeuw en die van 1294/1295 vindt men geen ontvangsten, die op horigheid wijzen; er werden geen keurmeden geïnd, geen herendiensten verricht en er was geen laatgerecht, voorzover bekend. Verwonderd hoeft men daarover niet te zijn. Het hofsysteem verkeerde sedert de 12de eeuw al in staat van ontbinding met name, waar de hoge heerlijkheid en het bezit van de hof in één hand waren.⁴³ Bovendien was het gebruikelijk, dat in een stad in wording de bodem en inwoners bevrijd werden van lasten, die uit horig-

heid voortvloeiden. Ofschoon er dus van horigheid geen spoor te vinden is, trekt in dit verband een boerderij wegens haar grootte de aandacht. Wij bedoelen het tegenwoordige huis Wittem, dat nog in de vijftiende eeuw „den have ter Nuwerstad”, de hof te Nieuwstadt, heette. Deze hof werd in leen gehouden van de hertog van Gelder en omvatte onder Nieuwstadt 35 bunders leengoed. Daarnaast moet bij de hof nogal wat eigen goed behoord hebben. Rond 1770 werd namelijk betoogd, dat de Wittemse goederen $\frac{1}{7}$ deel van het Nieuwstadtse territorium uitmaakten, waarbij men echter ook rekening moet houden met de mogelijkheid, dat deze omvang door aankoop in de loop der eeuwen bereikt werd. In dat geval was de hof in de middeleeuwen minder groot. Aan de hof was ook de grote tiende te Nieuwstadt verbonden,

waarvoor de eigenaar het dak van het schip van de kerk, de grote klok en de ornamenten moest onderhouden.⁴⁴ Over deze verplichting ontstond rond 1382 een geschil tussen Nieuwstadt en de bezitters van de tiende genaamd Des Haventiende, in welk geschil de aartsdiaken van Kempenland in dat jaar uitspraak deed. Uit deze akte, waarin de bezitters tot nakoming van hun onderhoudsplicht veroordeeld werden, leren wij de oudste bezitters van het latere huis Wittem kennen namelijk Sophie, dochter van wijlen Gerard des Haven, ridder en haar echtgenoot Godfried van Vlodrop, voogd van Roermond.⁴⁵ Misschien heeft deze hof ooit de functie van centrum in een agrarische gemeenschap vervuld. Meer dan een veronderstelling, zonder bewijs, is dit echter niet.

Het resultaat van het bovenstaande kan voor de lezer nu als volgt worden samengevat. Uitgaande van twee veronderstellingen, namelijk dat het zegel ook al vóór 1277 werd gebruikt en dat Hendrik van Gelder de heerlijkheid Montfort rond 1259 verkreeg, kwamen wij tot de conclusie, dat de ontwikkeling van dorp tot stad omstreeks 1250 gaande was. De ontwikkeling zal gunstig beïnvloed zijn door de graaf van Gelder, die behalve bezitter van de heerlijke rechten ook eigenaar van de bodem was, welke rechten hij vermoedelijk in de eerste helft van die eeuw verwierf. In 1277 had Nieuwstadt een omwalling en in 1290 werd de plaats onder de steden genoemd. Wanneer de stadswording toen nog niet voltooid was, dan was men toch ook niet ver van dat eindpunt verwijderd.

Het verval van stad tot dorp

Wij weten allemaal, dat Nieuwstadt nu geen stad meer is. Wij moeten dus nu nagaan, hoe en wanneer aan de stedelijke periode een einde kwam. Het verval voltrok zich ook niet van de ene dag op de andere, maar geschiedde in fasen. De nijverheid en beroependifferentiatie verdwenen waarschijnlijk het eerst. In het laatste kwart van de vijftiende eeuw moet er al een terugslag in de lakennijverheid zijn geweest. Een rekening uit 1473-1474 vermeldt, dat het gewandhuis te Roermond vergaan was wegens de „slechte nerunge der draperiën”.⁴⁶ Dat het in Nieuwstadt niet veel anders gegaan is, blijkt uit het feit, dat de volmolen in 1514 afgebrand was. Kennelijk was er geen aanleiding om de molen te herstellen, aangezien de verbrande molen in 1562 nog altijd als pro memorie-post in de rekening vermeld wordt.⁴⁷ Sedert het begin van de zestiende eeuw was de lakennijverheid verdwenen. Roermond had in 1492 het brouwmonoplie in het ambt Montfort verworven, zodat in deze sector ook geen uitbreiding mogelijk was. Over de betekenis van Nieuwstadt als handels- en marktplaats is geheel niets bekend. Nieuwstadt verviel waarschijnlijk al rond 1500 tot een ommurde plaats, waarvan de inwoners alleen maar landbouw bedreven. De benaming voor zo'n plaats is „vlek”. In 1535 werd deze term voorzover bekend voor het eerst voor Nieuwstadt gebruikt.⁴⁸ Als vesting bleef Nieuwstadt nog even belangrijk. In 1535 verbouwde men nog de vestingwerken maar tegen het einde van de zestiende eeuw werden zij met uitzondering van de poorten gesloopt.⁴⁹ Het gezicht op Nieuwstadt in de atlas van de domeinen van Montfort van Philipe Taisne uit 1623 laat ons een dorp zien met nog enige gebouwen, die aan een meer welvarende periode herinneren.

In juridische zin was Nieuwstadt nog altijd een stad. Nog in 1700 verzochten de regeerders van Nieuwstadt in een kwestie over belasting aan de Staten, dat zij hen zouden helpen bij de handhaving van hun privileges en dat zij ervoor zouden zorgen, dat Nieuwstadt niet op één lijn gesteld werd met het platteland. De Staten van het Overkwartier van Gelder, die gewoon waren alle oude rechten te verdedigen, steunden de zaak van Nieuwstadt.⁵⁰ De beide burgemeesters van Nieuwstadt verschenen gedurende de hele zeventiende eeuw in de vergaderingen der Staten, maar over hun aandeel in de besluitvorming moet men zich geen illusies maken.⁵¹ Na 1715, toen Nieuwstadt deel uitmaakte van het Staatse gedeelte van het Overkwartier, kwam aan het bezoeken van deze vergaderingen een einde, omdat in dit generaliteitsgebied geen Staten meer bestonden, zoals in het Oostenrijks- en Pruisisch gedeelte van het Overkwartier. Aan het juridische onderscheid, voorzover dat nog tussen Nieuwstadt en de andere dorpen van het ambt Montfort bestond, kwam een einde in 1796. Met de komst van de Fransen verdween het oude staatkundige bestel. De gemeenten werden samengevoegd tot grotere administratieve eenheden, de kantons. Sinds dat jaar is de stedelijke periode ook in juridische zin ten einde.

Geraadpleegde bronnen:

1. Iets over Nieuwstadt, De Maasgouw, 3 (1881), p. 573.
2. K. Flink, Der Stadtwerdungsprozess von Ahrweiler und die „Kurkölnischen Stadtgründungen“, Rheinische Vierteljahrsblätter, 39 (1975), p. 137.
3. J. Ph. de Monté Verloren. Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechtelijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling, Deventer 1972, p. 142.
4. W. de Vries, De opkomst van Zutphen, Leiden 1960, p. 178, 180-181, 184-185.
5. G. Venner, Die Roermonder Haupturteile für das Erkelenzer Stadtgericht, Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit, Köln 1976, p. 168-172.
6. Rijksarchief in Gelderland (RAG), hertogelijk archief, charterverzameling nrs. 124, 95, 194, 114, 115, 180, 97, 577 en 137. De akten zijn gepubliceerd in: I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland I, Arnhem 1830, nrs. 138-147.
7. RAG, hertogelijk archief, nr. 33, p. 39: „Item eenen openen ende bezegelden brieff daermede de grave van Gelre zijn stadt geheeten Nyestadt geeft zekere vrije merckten anna 1300 en 12 gecoteert 88“. Zie ook RAG, hertogelijk archief, aanwinst 1948 III nr. 6.
8. J. Linssen, Over de wording van Roermond als stad, Historische opstellen over Roermond en omgeving, Roermond 1951, p. 144.
9. P. N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397, Haarlem 1901, p. 74-75, G. Venner, Een bevestiging van de rechten der stad Nieuwstadt en een beschrijving van haar grenzen, De Maasgouw 79 (1970), p. 195-197
10. K. J. Th. Janssen de Limpens, Geldersche wysnissen van het hoofdgerecht te Roermond „'t nye boeck“ (1459-1487), Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks nr. 16, p. 165.
11. E. J. J. van der Heijden en B. H. D. Hermesdorf, Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht, Nijmegen-Utrecht 1968, p. 142, 146-147, K. S. Bader, Dorfgemeinschaft und Dorfgemeinde, Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes II, Köln-Graz 1962, p. 386-403.
12. Rijksarchief Gent, fonds St. Genois, nr. 550.
13. G. Venner, De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602, Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg 110 (1974), p. 301.
14. Rijksarchief in Limburg, archief schepensbank Nieuwstadt, nr. 20.
15. Rijksarchief in Limburg (RAL), archief schepensbank Nieuwstadt, nrs. 18 en 71.
16. Zie bijvoorbeeld: A. H. Simonis, Het gewandthuys, Sittard, historie en gestalte, p. 40.
17. Janssen de Limpens, Geldersche wysnissen, p. 231, J. S. van Veen, Penitentie van den „wederdooper“ Willem Quinck te Nieuwstadt (1561), De Maasgouw 35 (1913), p. 91 en RAL, archief schepensbank Nieuwstadt, nrs. 75, 89 en 193.
18. Atlas van de domeingoederen in het ambt Montfort door Philippe Taisne 1623, met inleiding van drs. G. Venner, Maastricht 1976.
19. C. J. A. Meerdink, Roermond in de middeleeuwen, Roermond 1909, p. 24.
20. RAL, archief schepensbank Nieuwstadt, nrs. 7, 10, 13, 14, 31, 32.
21. RAG, hertogelijk archief, rekeningen Overkwartier, portefeuille 99, rekening van de drost en rentmeester van Montfort 1399/1400, f. 7,- 9,14.
22. RAG, hertogelijk archief, rekeningen Overkwartier, portefeuille 99, rekening van de drost en rentmeester van Montfort 1397/1398. Voor dit economisch gedeelte werd als voorbeeld gebruikt: W. Herborn und W. Krings, Kulturlandschaft und Wirtschaft im Erkelenzer Raum met name het hoofdstuk: Grundzüge der Wirtschaftsstruktur in Erkelenz, Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit, Köln 1976, p. 68-103.
23. Nijhoff, Gedenkwaardigheden VI, 1, nr. 11.

24. J. Linssen, Enige rechten van de graven van Gelre te Roermond, Publications 92-93 (1956-1957) p. 129.
25. P. N. van Doorninck, Schatting van den lande van Gelre, Haarlem 1903, p. 1-4, zie ook noot 21 f.1 en 3.
26. RAG, hertogelijk archief, nr. 208.
27. K. Flink, Stadtwerdung und Wirtschaftskräfte in Erkelenz, Köln 1976, p. 19.
28. Herborn und Krings, Kulturlandschaft, p. 102, RAG, hertogelijk archief aanwinst 1953 chambre des comptes nr. 46920, rekening 1346/1347, f. 17; „item a judeis . . . item a relicta Joseps de Novo opido . . .”.
29. J. F. Niermeyer, Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden-Maasgebied, eerste deel 1104-1399, R.G.P. nr. 127, grote serie, akte nr. 461.
30. J. Willems, Rymkroniek van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen, Brussel 1836, p. VIII en 123, versregels 3267-3273.
31. J. F. Willems, Les gestes des ducs de Brabant II, Bruxelles 1843, p. 359-360, versregels 10455-10472. M. J. Wolters, Recherches sur l'ancienne ammanie de Montfort, Gand 1853, geeft dit fragment ook, maar laat nog een grote passage over het benoemen van schepenen volgen. Dit heeft geen betrekking op Nieuwstadt, aangezien in de uitgave van Willems na versregel 10472 het kopje volgt „van eenre nuwer dinc, die binnen dier tijt te Brussel gheschiede”, dat bij Wolters is weggelaten. De benoeming der schepenen is dus een Brusselse aangelegenheid.
32. RAG, hertogelijk archief, rekeningen Overkwartier, portefeuille 99, rekening van de drost en rentmeester van Montfort 1397/1398: „item duet in bestande stonde mytten Ludicker ind mijns genedigen heren vrinden van der Nyerstat gereden waren, die dair gelegen hadden . . .”
33. RAG, hertogelijk archief, rekeningen Overkwartier, portefeuille 99, rekening van de drost en rentmeester van Montfort 1398/1399 f.9.
34. RAL, archief van de rentmeester van Montfort, nr. 97.
35. L. A. J. W. Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, 's-Gravenhage 1872-1876, nr. 1115. Zie over deze problematiek; S. Corsten, Wann wurde Erkelenz zur Stadt erhoben?, Ein Beitrag zum Jubiläumsjahr, Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 78 (1967), p. 175-177.
36. RAL, Bisschoppelijk archief, portefeuille 120, nr. 11, akte van 1382, J. A. K. Haas, Een obituarium van het kapittel van Sint Pieter te Sittard, Publications 105-106 (1969-1970), p. 102: „Symon dictus Verwer de Novavilla”.
37. E. Janssen C.ss.R., Voogd en Voogdij te Roermond, Libellus festivus, een bundel historische opstellen aangeboden aan Joseph H. F. H. Linssen bij gelegenheid van zijn 70ste verjaardag op 6 november 1964, Roermond 1964, p. 100.
38. RAL, archief schepenbank Nieuwstadt, nr. 164.
39. A. S. de Blécourt, Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht, zevende druk, Groningen 1969, p. 182 en 197.
40. Zie noot 21 f.1,5 - 9,14, noot 26 en noot 28 f.2 - 3. L. S. Meihuizen, De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295, Arnhem 1953, tekst der rekening p. 12.
41. Volgens de rekening van 1399/1400 waren er te Nieuwstadt 708 bunders en 300 hofsteden. In 1623 waren er circa 720 bunders en 74 huizen. Houdt men rekening met het afnemen van het aantal hofsteden, in 1551 nog 180 en stelt men het aantal hofsteden in 1623 op 150 en deelt men dit getal bij het gelijkblijven van het totale gebied op de resterende 22 bunders bouwland, dan krijgt men als uitkomst: een hofstede is 1,5 are.
42. De tekst is afgedrukt in: G. W. A. Panhuysen, Maastricht omstreden door Brabant, Luik, Loon en Gelder 1200-1274, Miscellanea Trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht, Maastricht 1962, p. 114 noot 10.
43. S. Corsten, Das Domanalgut im Amt Heinsberg von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Rheinisches Archiv, Bonn 1953, p. 33, 44-46.
44. RAL, archief schepenbank Nieuwstadt, nr. 3, J. J. S. Sloet en J. S. van Veen, Register op de leenaktenboeken voor het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Overkwartier, Arnhem 1904, p. 67-68.
45. RAL, Bisschoppelijk archief, portefeuille 120, nr. 11. In de akte is slechts sprake

van de tiende. Dat de genoemde personen ook bezitters waren van huis Wittem blijkt uit de akten van de vijftiende eeuw over dit goed in het archief der familie van Hoensbroek te Schloss Haag bij Geldern.

46. RAG, hertogelijk archief, rekeningen Overkwartier, rekening van de rentmeester van het kwartier van Roermond 1473/1474.

47. RAG, archief van de Gelderse rekenkamer, nr. 3636, f.23 en RAL, archief van de rentmeester van Montfort, nr. 39.

48. Nijhoff, Gedenkwaardigheden VI, 3, nr. 1821.

49. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, VI, 3, nr. 1789 en RAG, archief van de Gelderse rekenkamer, nr. 3636.

50. RAL, archief schepenbank Nieuwstadt, nr. 23.

51. Zie noot 13.